

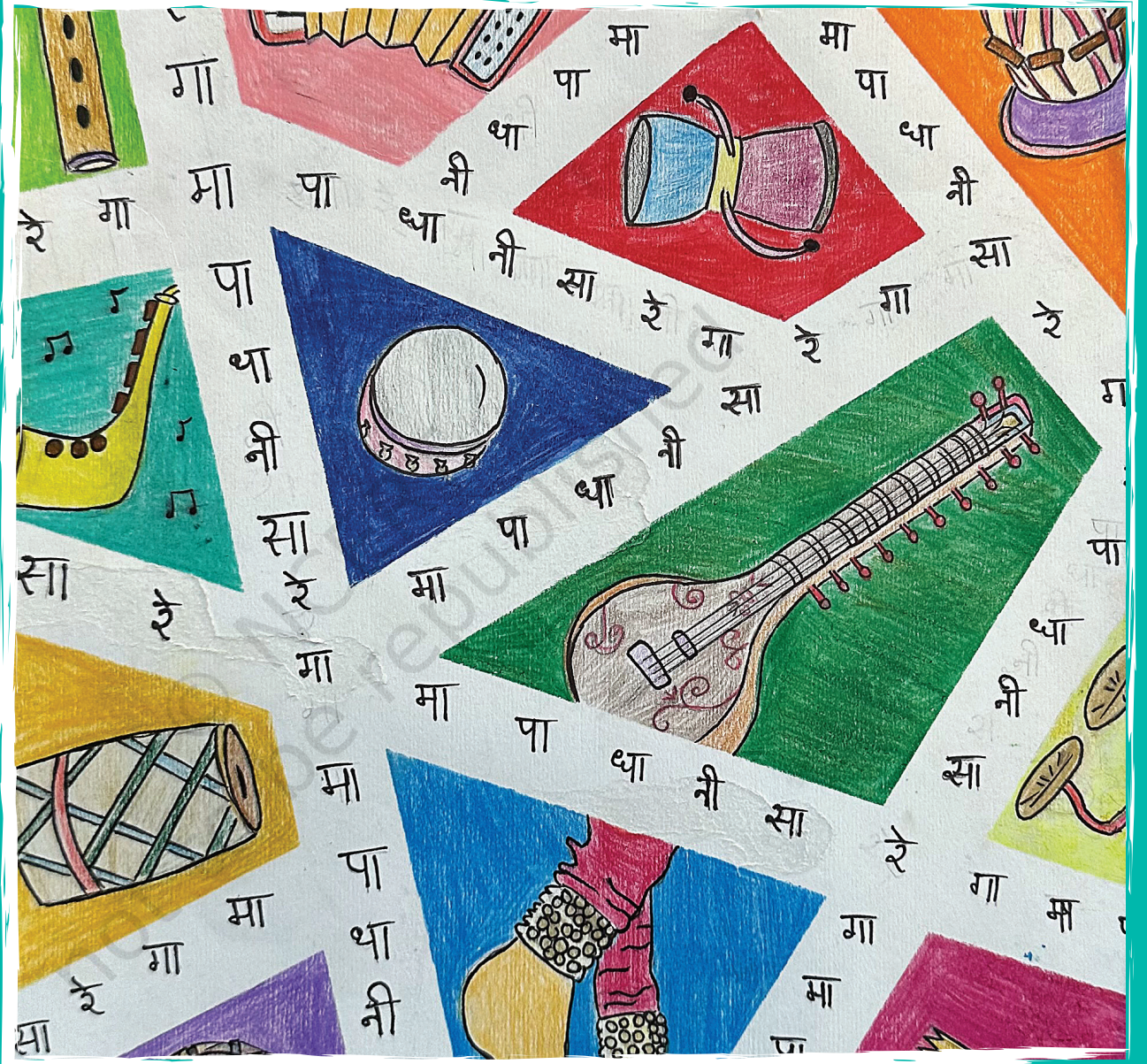
सङ्गीतम्

“गीतं, वाद्यं तथा नृत्यं
त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।”

अर्थः

एकस्य गीतस्य प्रकारः, वाद्यानि नृत्यं च
परस्परं सहकुर्वन्ति, यतो हि ते गभीरतया
इतरेतरैः सह सम्बद्धाः कलाः सन्ति । अतः
ते सर्वे सङ्गीतमध्ये गण्यन्ते ।

उत्सः - सङ्गीतरत्नाकरः,
स्वर्गाध्यायः, २१ श्लोकः

अध्यापकान् प्रति -

सङ्गीतं सहानुभूतेः उद्दीपनाय, सहकार्याणां प्रवर्धनाय, आत्मव्यञ्जनस्य सौकर्याय च उल्लिखिताः क्षमताः धत्ते । अस्य पुस्तकस्य उद्देश्यम् अस्ति सङ्गीतस्य प्रशंसया विद्यार्थिभ्यः सङ्गीतस्थस्य मूलभूतस्य कौशलस्य ज्ञापनम्, कार्याय प्रेरणं चेति । अस्मिन् पुस्तके नैकानि विशिष्टानि गीतानि, रोचकाः क्रियाकलापाश्च सन्ति, यैः छात्राः उत्साहिताः सन्तः सानन्दं साग्रहं च प्रकरणमिदं पठितं प्रोत्साहिताः स्युः, विशेषतः प्रारम्भिकेषु पर्यायेषु ।

१. गृहे अभ्यासाः गायनम्, वादनम्, श्रवणम्, सृजनम् इत्यादीनां कौशलानां च निर्माणे साहाय्यं कुर्वन्ति । छात्रान् तथा प्रोत्साहयन्तु येन ते स्वतः एव अस्मिन् प्रकरणे आग्रहं प्रदर्शयेरन् ।
२. छात्राणां यथा ज्ञानवृद्धिः स्यात् इत्येतदर्थं तान् सङ्गीतसभां नयन्तु ।
३. स्वस्य विद्यालये एकं सङ्गीतज्ञम् आमन्त्रयन्तु । छात्रान् प्रोत्साहयन्तु, येन ते तेन सङ्गीतज्ञेन सह वार्तालापं कर्तुं संवादं च कर्तुं प्रोत्साहिताः भवेयुः ।
४. गृहे, धार्मिकेषु सांस्कृतिके च उत्सवेषु गीतानि श्रोतुं, गातुं च छात्रान् प्रोत्साहयन्तु । छात्राः गृहे यानि गीतानि शिक्षितवन्तः/शिक्षितवत्यः तानि गीतानि कक्षायां गातुं प्रोत्साहयन्तु ।
५. दैनन्दिने जीवने सङ्गीतस्य विविधानां विधानानाम् अनुभवाय बहवः अवसराः सन्ति । कक्षायाः मध्ये विद्यालयस्य घण्टावादनस्य काले तादृशम् एकं रागं वादयन्तु, येन छात्राः आकर्षिताः भवेयुः ।
६. अस्मिन् प्रकरणे नैकाः क्रियाकलापाः प्रदत्ताः सन्ति । भवन्तः/भवत्यः एतान् क्रियाकलापान् प्रयोजनानुसारं परिवर्तयितुं शक्नुवन्ति ।
७. पुस्तके प्रदत्तानि अधिकाधिकानि गीतानि क्रियाकलापाश्च श्रव्यरूपेण दृश्यरूपेण वा मुद्रितरेखया (कि.उ.आर्.-कोड-रूपेण) प्रदत्तानि सन्ति ।

अयं सङ्गीतपाठ्यक्रमः तथैव कल्पितो येन छात्राः अस्यां सङ्गीतनिर्माणयात्रायाम् आनन्दिताः भवेयुः । आजीवनं सङ्गीताय प्रीतिवर्धनम्, कक्षायां गीतानां प्रशंसायाः क्रमशो वर्धमानं पोषणं लक्ष्यीकुर्वन्तु ।

कक्षायाः कृते संसाधनानि

१. कक्षा एतादृशं स्थानं भवेत् यत्र सङ्गीतशिक्षणं मोददम्, आरामप्रदञ्च भवति । छात्राः शिक्षकाः च आरामेन उपविश्य एकत्र गायितुं शक्नुवन्ति । सङ्गीतवर्गाणां कृते भूमौ उपविष्टः एव सर्वोत्तमः व्यवस्था अस्ति । योगे क्रियमाणानां व्यायामानां सदृशं बालकानां सम्यग् मुद्रायाः, सम्यक् श्वसनस्य च विषये ज्ञातुं साहाय्यं करोति । अध्यापकाः गीतस्य विषयस्य आधारेण विभिन्नाः शैल्याः, अलङ्करणस्य च आसनं परिवर्तयितुम् अपि शक्नुवन्ति । एतेन वर्गः अधिकः रोचकः रचनात्मकश्च भवति, किञ्च छात्राणाम् आशु निर्माणकौशलस्य पोषणायापि साहाय्यं भवति ।
२. अन्तर्जालेन संयुक्तः सङ्गणकः, तम्बूरावादनाय आभियान्तिकी व्यवस्था, गानानां चालनाय स्पीकर् इत्यादीनि च ।
३. कक्षायां सरलानि वाद्ययन्त्राणि निर्मातुं अपेक्षिताः सामग्र्यः ।
४. विद्यालये प्रदर्शनाय ध्वनिवर्धनयन्त्रम्, ध्वनिश्रावकयन्त्रं च ।
५. सङ्गीताय अपेक्षितानि सरलानि वाद्यानि यथा - स्वरसंवादिनी (हारमोनियम्), ढोलकः, मञ्जीरा, शेकर्, तम्बोरीन्, माउथ अरगान्, वैद्युतिकी तम्बूरा, तालवाद्यम् इत्यादीनि ।
६. भारतस्य मानचित्रं येन विविधाषु भाषासु रचितानि गीतानि, विविधानां प्रकारकानां च गीतानि राज्यभेदे अवगन्तुं स्मर्तुं च छात्राः सौकर्यम् अनुभवेयुः, प्रत्यहम् अभ्यासं च कर्तुं शक्नुवन्ति ।

अध्यापकान् प्रति -

अत्र एकं मालयलाम्-भाषायां रचितं गीतं प्रदत्तम् अस्ति छात्रेभ्यः/छात्राभ्यः इदमेव बोधयितुं यत् भाषा यदि नापि अवगम्यते, तथापि केवलं सुरेण लयेन च सङ्गीतम् अस्माकम् अनुभूतिं प्रभावयितुं शक्नोति इति। अस्य अभ्यासाय भवन्तः/भवत्यः तथाविधायां कस्यांश्चित् भाषायाम् एकं सङ्गीतं छात्रेभ्यः श्रावयन्तु, या भाषा छात्रेभ्यः परिचिता नास्ति।

षष्ठः अध्यायः

सङ्गीतम्, भवताम् अनुरागाः च

उद्देश्यम् - कानिचन सङ्गीतानि शृण्वन्तु, कथं च तैः अस्माकं भावः अनुरागश्च प्रभाविताः भवन्तीति अवलोकन्तु। कथं च तैः सङ्गीतैः वयम् अस्माकं चिन्तनम् अनुभवांश्च प्रकटितुं शक्नुमः इत्यपि पश्यन्तु।

क्रियाकलापः १ इदं गीतं शृण्वन्तु

भाषा : मालयालम्

कुट्टनदन पंजायिले
कोचु पेन्ने कुयिलले,
कोट्टू वेनम् कुझल् वेनम्,
कुरव वेनम्,

0680CH06

कुट्टनदन पुञ्जायिले,
थिथै ठाका थेइथे थोम,
कोचुपेन्ने कुयिलले, थिति थारा थेइ थोम
कोट्टू वेनम् कुझल् वेनम्, कुरव वेनम्
(हे... थिथिथरा थिथिथै ठिठै ठाका थेइ थोम) × ४
वरवेल कनारु वेनम् कोडी थोराणंगल वेनम्
विजयश्री लाली थरयी वरुनू न्जंगल
(हे... थिथिथरा थिथिथै ठिठै ठाका थेइ थोम) × ४
करुथ चिराकु वाचु ठिठै ठाका थेइ थेइ थोम
अरयण्ण किलीपोले थितिथरा थेइ थों करुथ चिरकु वेचोर
अरयण्ण

किलिपोल

कुथिचु कुथिचु पायुं कुथिरा पोले
(हे... थिथिथरा थिथिथै ठिठै थाका थेइ थेइ थोम) × ४

- यत् गीतं वादितं तेन सह भवन्तः
काः भावनाः सम्बध्नन्ति?
- किं भवता/भवत्या तथा किमपि
गीतं स्मर्यते येन कापि प्रिया स्मृतिः
मनसि आयाति? तद् गीतं गायतु।
- गीतस्य कथां न स्मरति चेदपि तद्
रागं गातुं शक्नोति वा?

क्रियाकलापः २ गीतम्, अस्माकं स्मृतयश्च

सङ्गीतस्य तथा क्षमता वर्तते येन अस्माकं विचाराः
भावनाश्च प्रभाविताः भवन्ति। सङ्गीतं श्रुत्वा निर्माय च
वयं मोदम् अनुभवितुं शक्नुमः।

एकेन गीतेन पूर्वर्तिनी कापि घटना,
तया संलग्नाः जनाः अपि स्मर्यन्ते।
अत एवोच्यते - सङ्गीतं स्मृतिं जनयति!

गीतं गायन्तु

विज्ञापनैः सह यानि विविधानि सङ्गीतानि भवन्ति, तानि
शृण्वन्तु। स्वस्य पुस्तिकायां सङ्गणके वा तेषां गीतानां
एकां सूचीं निर्मान्तु।

भवतः/भवत्याः पितरौ पितामहौ च पृच्छन्तु, तेषां
बाल्यावस्थायां किं गीतं तेभ्यः अत्यन्तम् अरोचत
इति। यदा ते तानि गीतानि पुनः शृण्वन्ति, तदा
काः स्मृतयः तेषां मनसि आगच्छन्ति?

अधोवर्तिषु प्रकोष्ठेषु तादृशानि कानिचन गीतानि लिखन्तु
यानि भवन्तः/भवत्यः स्मर्तुं शक्नुवन्ति ...

एकं उत्सवगीतम् ...

क्रियाकलाप: ३

शृण्वन्तु अनुभवन्तु च

वयं प्रदोषात् सायंकालपर्यन्तं विविधैः सङ्गीतैः परितः स्मः । विचार्यतां, यदा भवन्तः भिन्नप्रकारस्य सङ्गीतध्वनिं शृण्वन्ति तदा भवतः भावनाः । शेह्रै, नाधस्वरम्, ढोल, दम्रु, एडैक्क अथवा सुरीले गीतस्य शब्दान् स्मर्यताम् - एतान् रागान् शृण्वन् भवन्तः किं अनुभवन्ति? किं ते भवन्तं प्रसन्नं कुर्वन्ति, नृत्यं कर्तुं प्रेरयन्ति, शान्तिभावं प्रवर्तयन्ति यत् भवन्तः मौने भोक्तुं इच्छन्ति वा भवन्तं सह गायितुं बाध्यन्ते वा? एतान् सुरीलध्वनयः श्रुत्वा ये भावाः जीवन्ति ते **भावाः** इति उच्यन्ते । भावः सर्वेषु मनुष्येषु निहितमेकं स्वाभाविकं लक्षणम् अस्ति । किञ्चित् वाद्यसङ्गीतं श्रुत्वापि तथैव अनुभवामः ! सङ्गीतखण्डानि शृण्वन् भवतः किं अनुभूतम् ? भवतः मनोभावान् लिखत ।

१. _____

२. _____

३. _____

अत्रत्याः सर्वाणि सङ्गीतानि एकमेव वाद्ययन्त्रं, वायलिनस्य उपयोगेन वाद्यन्ते स्म ।

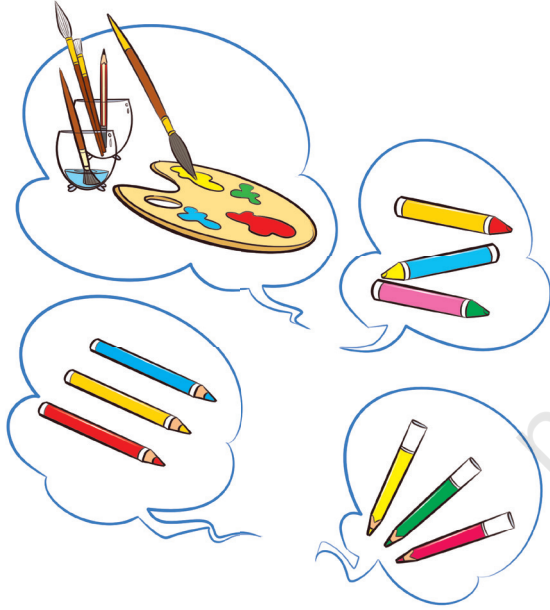
यथा भवतः स्वरः विविधान् भावानाम् गतिशीलतां च - सुखं, दुःखं, उच्चैः, मृदुता चेत्यादिकं प्रसारयितुं शक्नोति - तथैव यन्त्रस्य भिन्नाभिः ध्वनिभिः विविधाः भावनाः उद्दीपयितुं क्षमता भवति ।

त्वया वायलिनस्य शब्दः श्रुतः । अधुना अस्माकं देशे लोकप्रियतया वाद्यमानानि अन्ये वाद्ययन्त्राणि श्रोतुं प्रयतध्वम् । यथा वेणुः, सीतारः, शेहनै, तबला इत्यादयः, भिन्नाः शब्दाः, ध्वनयश्च कथं विविधाः भावनाः उद्दीपयन्तीति अवगन्तुं प्रयतन्ते ।

क्रियाकलापः ४

सङ्गीताङ्कनम्

प्रत्येकं सङ्गीतं एकां कथां कथयति यथा वयम् अधुना चर्चा कुर्मः। आगच्छन्तु, वयम् एतद् अधुना प्रयतामहे, एकं सङ्गीतांशं शृणुमः, स्वस्याः कलाभिः तस्य प्रतिनिधित्वं च कुर्मः। भवन्तः/भवत्यः अङ्कनीः, लेखनीः, तुलिकाः वा उपयुज्य विविधैः वर्णैः चित्रयन्तु। भवतां/भवतीनां चित्राणाम् एकां शीर्षकं प्रयच्छन्तु।

तालि:

पादलम्फनम्

पादताल:

चुटकि:

गुञ्जनम्

मुखध्वनि:

अध्यापकान् प्रति -

वर्ग समूहेषु विभक्तुं शक्यते तथा च प्रत्येकं समूहं कस्मात् अपि पाठ्यक्रमक्षेत्रात् विषयः दातुं शक्यते। मिलित्वा लयेन रागेण च स्वविचाराः संगीतेन अभिव्यक्तव्याः भवन्ति। ते क्रियाकलापाः षष्ठश्रेण्याः पाठ्यपुस्तकस्य अग्रिमायां पृष्ठायां व्याख्यातानां पिच-गतिविज्ञानानां विविधानाम् अवधारणानाम् अपि उपयोगं कर्तुं शक्नुवन्ति। कथनस्य उपयोगं कुर्वन्तु, स्वस्य परिदृश्यं कल्पयितुं च शक्नुवन्ति।

क्रियाकलापः ५

सङ्गीतेन भवताम् अनुभूतीः प्रकाशयन्तु

किं भवन्तः/भवत्यः स्वशरीरम् उपयुज्य शब्दान् विना सङ्गीतेन कमपि भावं प्रकटयितुं शक्नुवन्ति?

यदा भवान्/भवती क्रुद्धो भवति, तदा किं करोति? यदा च सुखी भवति, तदा किं करोति? यदा च दुःखी भवति तदापि किं करोति?

भवन्तः/भवत्यः स्वानुभूतिप्राप्तये स्वस्य ध्वनिं शरीराभिव्यक्तिं (तालिः, स्तम्भः, स्लैप्, श्वसनम्) च प्रकटयितुं शक्नुवन्ति।

दृश्यम् १ -

अस्माकं विद्यालयस्य आगामिन्याः क्षेत्रयात्रायाः कृते अहं उत्साहितः/उत्साहिता भवामि! बहिः पक्षिणां मृदुभिः कुञ्जनैः परितः स्वस्य कक्षायां स्थित्वा अहं मम वस्त्रकोष्ठं अन्विषामि। अहं यावता सम्यक् परिधानं न आविष्करोमि तावता विविधानि परिधानानि परिधातुं प्रयत्नं करिष्यामि। "आम्! एष एव!" अहं वन्यान्वेषणाय सज्जः/सज्जा अस्मीत्यनुभवन् सुखेन उद्घोषयामि।

दृश्यम् २ -

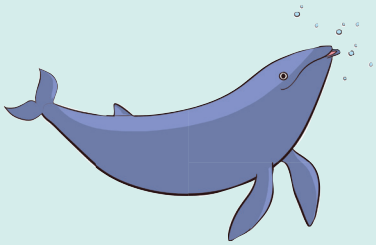
दीर्घकालं यावत् बसयात्रायाः अनन्तरं वयं गन्तव्यस्थानं प्राप्तवन्तः। सफारीजीपं आरुह्य सज्जाः भवेम तदा मन्दवायुः व्याप्नोति, येन पत्राणि कुहूकुहू नृत्यन्ति च। वृक्षाः ललिततया कम्पन्ते।

दृश्यम् ३ -

यथा यथा वयं गभीरारण्यं प्रति गच्छामः, तथा तथा वयम् असंख्यानां जीवानां वनस्पतीनां च सम्मुखाः भवामः। कीटानां ध्वनिभिः, पक्षिणां कूजनैः, पशूनां आह्वानैश्च अरण्यः प्रतिध्वनितो भवति, जीवनैः स्पन्दितश्च भवति।

किं जानाति?

पशूनामपि अस्मत्सदृशाः भावनाः सन्ति । किं तव दृष्टं यत् बहु पक्षिणः च पशवः एकस्मिन् संवादं कर्तुं ध्वनिं उपयुज्यन्ते? पक्षिणः संवादं कर्तुं चिरइयकं उपयुज्यन्ते । भारतस्य राष्ट्रीयं जलपशुं गङ्गायाः डॉल्फिन अन्धा अस्ति, च संदेशं साङ्गं कर्तुं क्लिक च सीटीं मिश्रणं उपयुज्यते । नरं हम्पबैक व्हेल अपि स्वस्य दीर्घं च जटिलं गीतं विषये प्रसिद्धं अस्ति । किं त्वं दृष्टवान् यत् पशवः ध्वनिमाध्यं स्वभावनां प्रदर्शयन्ति? कानिचन उदाहरणानि समन्वयन्तु ।

दूरं विस्तृतः क्रियाकलापः

जातककथायाः पञ्चतन्त्राद्वा स्वीकृताम् एकां स्थानीयां कथां श्रावयन्तु । कथा यथा सजीवा भायात् तदर्थं सङ्गीतैः वाद्यैर्वा व्याख्यान्तु !

क्रियाकलापः ६

सङ्गीतोपकरणानां विषये अवबोधः

लयः गीतप्रवाहश्च

किं भवन्तः/भवत्यः कदापि अवालोकयन् यत् भवन्तः यदा प्रसन्नाः, क्रुद्धाः, दुःखिताः वा भवन्ति तदा कथं भिन्नानां स्वराणाम्, मात्राणाञ्च उपयोगं कुर्वन्ति? भावानाम् सञ्चाराय लयः, गीतप्रवाहश्च उपयुज्यते । लयः अस्मान् वदति यत् स्वरः कियत् उच्चः न्यूनः वा अस्ति तथा च गतिशीलता अस्मान् वदति यत् सङ्गीतस्य खण्डः कियत् उच्चैः मृदु वा अस्ति ।

लयः

लयः सर्वत्र वर्तते । किं भवता/भवत्या कदापि हृत्स्पन्दनं श्रुतम्? भवतः/भवत्याः चलनस्य तालः भवतः पितामहाभ्यां कथं भिन्नः इति अवलोकयन्तु? सङ्गीतस्य तालः सः प्रतिमानः यस्य सममितानि ताडनानि सन्ति, गीतेन सह वाद्यन्ते ।

स्वरगीतम्

स्वरगीतस्य चलन्मुद्रितपुटं (वीडीओ) पश्यन्तु, तच्च गायन्तु । इदं गीतं बिलावल्-रागे अथवा शङ्करभरणे रागे अस्ति । गायनकाले सङ्गीतस्य प्रवाहे कथं विविधता आगच्छतीति अवलोकन्तु । स्वस्य हस्तस्य उपयोगं कुर्वन्तु लयरक्षणाय ।

नक्कारा

घुमट्

द्वयोः वाद्ययोः भिन्नः स्वरः अस्ति । नक्कारायाम् उच्चः ध्वनिः अस्ति, अपरत्र घुमट्-मध्ये गभीरः अनुनादः अस्ति ।

किं जानाति ?

सप्तसु स्वरेषु केवलं पञ्चसु एव वैविध्यं दृश्यते, यतो हि सा, पा इत्येतयोः स्वरयोः विविधता न भवति। अतः इमौ द्वौ स्वरौ अचलस्वरौ इति कथ्येते। अवशिष्टाः पञ्च स्वराः - रे, गा, मा, पा, धा, नि इत्येते स्वराः चलस्वराः इत्युच्यन्ते, यतो तेषां द्वे विविधते भवतः।

उत्तरभारतीये सङ्गीते, दाक्षिणात्ये सङ्गीते वा स्वराणाम् उच्चारणम् -

	उत्तरभारतीयः	दाक्षिणात्यः
सा	सा	सा
रे	रे	री
ग	गा	गा
म	मा	मा
प	पा	पा
ध	धा	दा
न	नि	नि

स्वराणां लेखनकाले वयं तानि स्वराणि - सा, रे, गा, मा, पा, धा, नि, सा इत्येतैः वर्णैः व्यवहरामः

एहि, वयमधुना उत्तरभारतीये दाक्षिणात्ये च शास्त्रीये सङ्गीते गीयमानानां स्वराणां नामानि जानीमः।
तत्र आहत्य द्वादश स्वराः सन्ति -

उत्तरभारतीयं सङ्गीतम्	दाक्षिणात्यं सङ्गीतम्
सा - षड्जः	सा - षड्जम्
रे - ऋषभः	रे - ऋषभम्
कोमलः ऋषभः	शुद्धः ऋषभम्
शुद्धः ऋषभः	चतुःश्रुति - ऋषभम्
गा - गान्धारः	गा - गान्धारम्
कोमलः गान्धारः	साधारण - गान्धारम्
शुद्धः गान्धारः	अन्तर - गान्धारम्
मा - मध्यमः	मा - मध्यमम्
शुद्धः मध्यमः	शुद्ध - मध्यमम्
तीव्रः मध्यमः	प्रति - मध्यमम्
पा - पञ्चमः	पा - पञ्चमम्
धा - धैवतः	धा - धैवतम्
कोमलः धैवतः	शुद्ध - धैवतम्
शुद्धः धैवतः	चतुःश्रुति - धैवतम्
नि - निषादः	नि - निषादम्
कोमलः निषादः	कैशिकी - निषादम्
शुद्धः निषादः	ककली - निषादम्

चलचित्राणां गीतानि, भजनम्, प्रादेशिकानि गीतानि, लोकसङ्गीतम्, सुरीलं वाद्यसङ्गीतं चेत्यादीनि सर्वाणि सङ्गीतस्वरैः निर्मितानि - सा, रे, गा, मा, पा, धा, नी इति। सर्वाणि रचनानि गीतानि वा एतैः स्वरैः निर्मितानि सन्ति।

भारतीयं सङ्गीतं विविधप्रकारकम् अस्ति, यथादौ शास्त्रीयसङ्गीतं यद्वि द्वेधा विभक्तम् - उत्तरभारतीयं दाक्षिणात्यं च। एतदतिरिच्य लोकगीतम्, अर्धशास्त्रीयम्, भक्तिगीतम्, देशभक्तिगीतम्, चलच्चित्रगीतं चेत्यादीनि सन्ति।

किं जानाति ?

श्रीमती एम.एस. सुब्बुलक्ष्मी
सर्वकालेषु सर्वश्रेष्ठा
प्रेरणाप्रदायिनी
दाक्षिणात्यसङ्गीतगायिका अस्ति ।
सा भारतसर्वकारात् भारतरत्नं
प्राप्य प्रथमा सङ्गीतकारिणी इति
प्रसिद्धा जाता । कर्नाटकसङ्गीतस्य
अतिरिक्त, सा बहूनि भजनानि
संस्कृतश्लोकानि च गीतवती ।
तत्र 'हरि तुम हरो' च 'वैष्णव
जनतो' च महात्मनः गान्धीवर्यस्य
अत्यन्तं प्रिये भजने

स्तः । सा स्वस्य
मौलिकता, सरलता च
सङ्गीतस्य शुद्धतायाः
कारणेन प्रसिद्धा
अस्ति । सा स्वस्य
अलौकिकैः स्वरैः
भक्तिपूरितं
गीतं गायति ।

क्रियाकलापः ७

कण्ठस्वराभ्यासः

कण्ठस्वराभ्यासः

अधोलिखितानां स्वराणां प्रतिमानं अलङ्कृतः सरगम्
इति वा उच्यते ।

अलंकार इत्यस्यार्थः अलङ्करणं सज्जीकरणं वा ।
यथा आभूषणं सुवर्णेन, बहुमूल्यं शिलाखण्डैः च भिन्नैः
व्यवस्थाभिः निर्मितं भवति तथा सङ्गीतस्य सप्तस्वरस्य
प्रतिमानं कृत्वा प्रियं सौन्दर्यपूर्णं च रागं निर्मायते सर्व
सङ्गीतं कर्णप्रियं भवितुमर्हति अर्थात् श्रुति मधुर इति ।

१. सारे रेगा गामा मापा पाधा धानि निसाँ

साँनि निधा धापा पामा मागा गारे रेसा

२. सारेगा रेगामा गामापा मापाधा पाधानि धानिसाँ

साँनिधा निधापा धापामा पामागा मागारे गारेसा

३. सारेगामा रेगामापा गामापाधा मापाधानि पाधानिसाँ

साँनिधापा निधापामा धापामागा पामागारे मागारेसा

४. सा रे

सा रे गा

सा रे गा मा

सा रे गा मा पा

सा रे गा मा पा धा

सा रे गा मा पा धा नि

सा रे गा मा पा धा नि साँ

साँ नि

साँ नि धा

साँ नि धा पा

साँ नि धा पा मा

साँ नि धा पा मा गा

साँ नि धा पा मा गा रे

साँ नि धा पा मा गा रे सा

५. सागा रेमा गापा माधा पानि धासाँ

साँधा निपा धामा पागा मारे गासा

६. सारेगामा रेगामापा गामापाधा मापाधानि पाधानिसाँ

साँनिधापा निधापामा धापामागा पामागारे मागारेसा

किं जानाति ?

भारतरत्नपुरस्कारेण सम्मानिता श्रीमती लता मंगेशकरः महोदया भारतीये चलच्चित्रजगति सर्वश्रेष्ठा पार्श्वगायिका आसीत्। षट्त्रिंशत् भाषासु, कासुचित् वैदेशिकासु भाषास्वपि सा गीतानि रेकॉर्ड कृतवती। तस्याः मधुरः स्वरः त्रिषु सप्तकेषु व्याप्तः आसीत्। सा 'ऐ मेरे वतन के लोगो' इति देशभक्तिगीतं द्वाषष्ठ्युत्तर-ऊनविंशतितमे (१९६२) तमे वर्षे जायमाने युद्धे भारतीयसेनायाः शूराः सैनिकाः ये प्राणान् आहूतवन्तः, तेभ्यः अर्पितवती।

क्रियाकलापः ८

सुरः

संयुक्तानां भिन्नानां च चलमानानां गीतानां ध्वनीनां च एकस्मिन् सङ्गीते समन्वयो हि सुरः इति कथ्यते। एहि, एनेन वयम् अधुना मोदम् अनुभवामः।

१. प्रत्येकं गीतं यत् मनोभावं बोधयितुं प्रयतते तत् चिन्वन्तु। भाषां न जानाति चेदपि सङ्गीततत्त्वानि कस्यचित् भावस्य बोधने साहाय्यं कुर्वन्ति वा?
२. एतेषु प्रत्येकस्मिन् खण्डे लयः किं बोधयति ?
३. प्रत्येकस्मिन् गीते सङ्गीततत्त्वानि चिन्वन्तु।

थाविल, पुंगी, चिमटा, गीटारः इत्येतैः वाद्ययन्त्रैः सह गीतं गातुं शक्यते।

एकं सुरं गातुं शिक्षामहे

तस्मिन् मेडले वा कतिपयानि गीतानि वा शिक्षन्तु। वर्ग समूहेषु विभक्तुं शक्यते यत् प्रत्येकं समूहः मिश्रणस्य एकं खण्डं प्रस्तुतं करोति। अयं मेडली भारतस्य विभिन्नभागेभ्यः उत्सवगीतानां तारः अस्ति। एतानि मजेदारगीतानि गायन्ते सति चालयन्तु, डुलन्तु, लयं च धारयन्तु!

करोके- इत्यनेन सह कमपि सुरं गातुं प्रयत्नं कुर्वन्तु।

क्रियाकलापः ९

एहि, सुर-ताल-गत्यादीनाम् उपरि क्रीडामः

एताः क्रीडाः छात्रेभ्यः प्रदत्तस्य लक्ष्यस्य प्राप्तये साहाय्यं
कर्तुं निर्मिताः सन्ति। शिक्षकाः स्थानीयानां
सङ्गीतसंस्कृतीनां प्रतिबिम्बं कृत्वा स्वकीयाः क्रीडाः
चिन्तयितुं परिकल्पयितुं च प्रोत्साहिताः भवन्ति।

प्रथमं कार्यम् - स्वरं (सुरः, पद्धतिः, शैली) परिचिन्वन्तु।

कक्षायां ज्ञातं पाठितं वा गीतं गुञ्जयितुं कस्यापि
छात्रस्य चयनं कुर्वन्तु। सुरं श्रुत्वा कक्षायाः अन्ये
बालकाः गीतस्य परिचयं कर्तुं शक्नुवन्ति।

अध्यापकान् प्रति -

- प्रत्येकस्य छात्रस्य स्वरः, बनावटः च बजने च गत्याः
भेदः अस्ति। एषा क्रिया कृत्येन वर्गः स्वसखानां सुरस्य
पद्धतिं, शैलीं गतिशीलताञ्च अवबोधयितुं परिज्ञातुं च
सक्षमः भविष्यति।
- छात्राणां परिवारं, वा समाजस्य कस्यापि व्यक्तेः सुरे
विभिन्नानां आवाजस्य बनावटः च गतिशीलतां च
परिज्ञातुं ददातु। एषः विभिन्नानां ध्वनिनां च तेषां
स्रोतानां च परिज्ञानस्य प्रति संवेदनशीलतां
विकासयिष्यति।
- विभिन्नेषु वाद्ययन्त्रेषु कस्यापि गीतं वादयतु, च तस्य
ध्वनिं पद्धतिं च आधारीकृत्य वाद्ययन्त्रं परिज्ञातुं वदतु।

द्वितीयं कार्यम् - सुरम् आश्रित्य किं गीतं चलतीति
परिचिन्वन्तु।

कक्षायां ज्ञातं वा पाठितं वा गीतं गुञ्जयितुं कस्यापि
छात्रस्य चयनं कुर्वन्तु। धुनम् श्रुत्वा कक्षायाः अन्ये
बालकाः गीतस्य परिचयं कर्तुं शक्नुवन्ति।

अध्यापकान् प्रति -

इत्थं प्रकारिका गतिविधिः क्रीडाकाले अस्मासु रुचिम् आत्मविश्वासं च जनयति ।

तृतीयं कार्यम् - लयक्रीडा -

३, ४, ५, ७, ९ इति समूहेषु छात्राः अधोलिखितरूपेण स्वनाम उच्चारयितुं शक्नुवन्ति ।

लयाणां छात्राणां समूहं ता, कि, ता इति नाम दत्तं भविष्यति तथा च समूहनाम 'तिश्रा' भवेत् ।

चतुर्णां छात्राणां समूहं ध, गे, ना, टी इति नामानि दत्तानि भविष्यन्ति तथा च समूहस्य नाम 'चतुराश्र' इति भवेत् ।

पञ्चछात्राणां समूहं त, का, ता, कि, ता इति नाम दत्तं भविष्यति तथा च समूहनाम 'खण्डा' भवेत् ।

सप्तछात्राणां समूहस्य ति, ति, ना, धी, ना, धी, ना इति नाम दत्तं भविष्यति तथा च समूहस्य नाम 'मिश्रा' भवेत् ।

अध्यापकान् प्रति -

- छात्रेषु लयस्य (वेगः, चक्रं, प्रतिमानं) वर्धयितुं एषा क्रीडा भवति ।
- शिक्षकाः स्वस्य प्रतिमानं समूहं च परिकल्पयितुं शक्नुवन्ति, छात्रेषु च यत्किमपि लयक्रीडां कर्तुं शक्नुवन्ति ।

भवन्तः/भवत्यः स्वकीयां क्रीडां कुर्वन्तु यस्यां स्वरः, तालः, स्वरानां प्रस्तुतिः, सुरः, अन्या कापि रचना वा सन्ति ।

